

RESTITUTIO IN INTEGRUM

Pomogáts Béla (1934–2023)

Németh László küzdelse a magyar jövőért

Az 1943 nyarán Balatonszárszón rendezett konferencián a nemzet sorsáért felelősséget vállaló magyar értelmiség, közelebbről a népi írómozgásban gyülekező írók, újságírók és politikusok, illetve ennek akkori jobb- és baloldali szövetségesei vetettek számot az ország sorsával, pontosabban a befejezéséhez közeledő háború várható következményeivel. Csak vázlatosan idézem fel az akkori idők történelmi eseményeit. Február elején a hatodik német hadsereg Sztálingrádnál leteszi a fegyvert, ezzel tulajdonképpen eldőlt a Szovjetunió ellen viselt háború, bizonyossá vált, hogy a német birodalom nem nyerheti meg a világméretű küzdelmet. Március végén az észak-afrikai angol–amerikai haderő nagy győzelmet arat a német expedíciós hadsereg felett, ennek maradványai két hónappal később megadják magukat. Április végén a német csapatok leverik a varsói gettólázadást, a megtorlásnak ötvenezer ember esik áldozatául. Júniusban kezdetét veszi a Japán ellen vezetett csendes-óceáni amerikai offenzíva, ennek hatására a japán hadsereg fokozatosan felmorzsolódik. Július elején

a német csapatok sorsdöntő vereséget szenvednek Kurszk térségében (ezt „második Sztálingrádnak” is szokta nevezni a hadtörténelem), a hónap közepén az angol–amerikai csapatok partra szállnak Szicíliában, az olasz hadsereg lassan felbomlik, az olasz király rövidesen lemondhatja Mussolinit és kormányra juttatja Badoglio tábornagyot, s az néhány hét múlva fegyverszüneti kérelemmel fordul a szövetségesekhez. Mindenképpen érzékelhetővé válik a világháború menetében bekövetkezett radikális fordulat, tudni lehet, hogy a Hitler-ellenes koalíció belátható időn belül győzelemmel fejezi be a nem általa indított háborút, és az is nyilvánvaló, hogy a német náci rendszer és vele együtt a szövetséges kormányok, így a magyar uralmi rendszer sem maradhatnak meg helyükön.

Mi történik mindeközben Magyarországon? Február 9-én Kállay Miklós miniszterelnök a parlamentben arról beszél, hogy a nyugati szövetségesek, a magyar kormány reményei szerint, a Balkánon fognak partra szállni, s a magyar haderőnek ebben az esetben el kell kerülnie a harcérintkezést, a szovjet

csapatok ellen azonban tovább kell folytatni a háborút. Márciusban Szegedy-Maszák Aladár, a magyar külügy felelős beosztású vezetője Stockholmban tárgyalásokat folytat az angol kormány megbízottaival a kívánatos békekötés feltételeiről. Ugyanakkor a magyar kormány elutasítja a németeknek azt a követelését, hogy megszálló csapatokat küldjön Szerbiába, viszont vállalja a szovjet területen tevékenykedő megszálló csapatok megerősítését. Április elején Barcza György, korábbi londoni nagykövetség Svájcban angol megbízottakkal tárgyal avégett, hogy ismertesse a magyar kormány elképzeléseit a háborúból történő kiválásról. A belpolitikai élet is megmozdul, a korábbi háborús lelkesedésnek vége, tulajdonképpen mindenki a háború egyoldalú befejezésében reménykedik. A Don-kanyarban az év januárjában elszenvedett történelmi katasztrófa után fokozatosan erőre kapnak a háború elleni megmozdulások; májusban megalakul a Magyar Parasztszövetség földmunkás szakosztálya és újjáalakul a Független Kisgazdapárt vezetősége. Június elején a korábbi Kommunista Pártból létrejön a Békepárt, júniusban a Kisgazdapárt nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre és Tildy Zoltán a háborúból való kiválást sürgető memorandumot ad át a miniszterelnöknek; augusztus közepén a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt vezetősége ugyancsak a háborúból való kiválás elősegítése végett együttműködési megállapodást köt. Nyilvánvalóvá válik, hogy Magyarországnak, ha meg akarja őrizni, pontosabban vissza kívánja szerezni állami függetlenségét, és legalább szerény mértékben (Romániával szemben) meg kívánja

tartani a korábban visszacapott területek egy részét, szakítania kell német szövetségesével, és ki kell válnia a háborúból.

Ezt a történelmi kényszerűséget igen sokan felismerték, nem csak az akkori kormányhatalommal szemben álló politikusok – például Bajcsy-Zsilinszky Endréről és Tildy Zoltánra hivatkozhatom –, hanem a hatalmi rendszer korábbi megalapozóinak józanabb része is, így Bethlen István korábbi miniszterelnök, és azok a diplomaták, akikre az imént hivatkoztam, mi több, felismerte a hivatalban lévő magyar kormány vezetője: Kállay Miklós és számos minisztere, így az igen befolyásos Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter is. Ugyanakkor a kormányzat, beleértve Kállayt, óvakodott attól, hogy valamilyen elhatározó lépéssel végleg megrontsa viszonyát a német birodalommal. Vonatkozik mindez a kormányzóra is, aki maga is mindinkább tudatában volt annak, hogy az ország elemi érdekei a háborúból való mielőbbi kiválást helyezik előtérbe, ennek ellenére folyamatosan halogatta a cselekvést, és amikor erre végül rászánta magát, már túlságosan késő volt ahhoz, hogy döntése eredményes legyen. Ebben a tekintetben a fiatal román uralkodó, akinek kevés nagypolitikai tapasztalata lehetett, igen határozottan vezette ki országát a háborúból (pontosabban vezette át a korábbi ellenség oldalára). Igaz, Romániának ehhez, Magyarországhoz képest, jóval kedvezőbbek voltak a geostratégiai adottságai.

Mostanában új kultusz kezd kibontakozni Horthy Miklós alakja és történelmi szerepe körül, nyilvánvalóan a korábbi igen negatív megítélés, eseten-

ként a politikai célzatú rágalmozás ellenhatásaként. Azt azonban nem volna szabad elhallgatni, hogy Horthyt súlyos felelősség terheli először amiatt, hogy a magyar kormányzat számos, a formálódó Hitler-ellenes szövetség vezetői részéről és a hazai értelmiség köréből érkező figyelmeztetés ellenére lelkesen vállalta a háborús részvételt, ami történelmünk egyik legszörnyűbb tragédiájához vezetett, másodsor amiatt, hogy valódi államférfihoz méltatlan módon igen hosszú időn keresztül halogatta a döntéseket. Közismertek a kormányzó-
nak a Bajcsy-Zsilinszky Endrével folytatott megbeszélésén elhangzott szavai, idézem Horthyt: „Mi is gondolkodunk és igyekszünk elhárítani a veszedelmet, de nem idézhetünk elhamarkodott lépésekkel még nagyobb veszedelmet az országra... [Minden lépésünkhöz] meg kell szereznünk a németek beleegyezését, mert annyira össze vagyunk fonódva a németekkel, hogy egy ilyen lépést [különbéke kérést] csak velük egyetértve tehetünk meg.”

Talán nem kell felhívni arra a figyelmet, hogy a különbékében megszerzendő német egyetértésről beszélni, ha mégoly lovagias gesztusnak volt is tekinthető, nem tartozott a politikai realitások közé. Kétségtelen, hogy az országra nehezedő történelmi nyomás mindinkább súlyosbodott, a felelős politikai és katonai vezetők viszont tétováztak, és ezzel igen nagy lehetőségeket veszítettek el. Románia, és ez elsősorban az ifjú királynak és a háborús években is széleskörű befolyást élvező Nyugat-barát politikuskoknak, például Iuliu Maniunak volt köszönhető, jóval realisabban ítélte meg a háborús helyzet alakulását, és ezzel Magyarországgal szemben be-

hozhatatlan előnybe került. Mindez történelmünknek egy olyan tragikus próbatétele volt, ami még ma is heves vitákat vált ki, és ma is késik az akkori események konszenzuális megítélése.

A háborús események végső kimenetelének és az ország, illetve a nemzet várható sorsának megítélése adott feladatot és tartalmat az 1943. augusztus 23. és 29. között a népi írotábor vezető személyiségei, mindenekelőtt Püski Sándor által (tulajdonképpen második alkalommal) megrendezett Szárszói Találkozónak. Annak a történelmi szerephez jutó előadásnak a jelentőségéről szólnék, amelyet a tanácskozás harmadik napján Németh László tartott, és amely *Szárszói beszéd* címmel vált a magyar politikai irodalom egyik klasszikus művévé. Helye ott van a hazai közéleti beszéd klasszikusai – Széchenyi István, Kossuth Lajos, Tisza István, Bethlen István és a többiek – történelmi jelentőségű beszédei között. A beszéd természetesen nem váratlanul szólaltatta meg Németh László történelmi felismeréseit és szorongásait, előzményei között ott találhatók például az 1942 novemberében rendezett lillafüredi írotalálkozón és az 1943-ban Nagyváradon tartott előadások, valamint az a polémia, amelynek során Németh *Népi író* címmel fejtette ki nézeteit.

A lillafüredi találkozón Németh mondhatni gyakorlatias javaslattal állt elő, közelebbről azzal, hogy a magyar íróknak miként lehetne szerepet és feladatot adni a népművelésben. Arra a hivatalos helyről feltett kérdésre, hogy tudniillik az író mit tehet a háborúban álló ország és a háborús viszonyok szorításában élő nemzet érdekében, és hogy ezt a feladatvál-

lalást az államhatalom miként segíthetné, a következőkkel válaszolt: „Támogassa az alkotók és a különféle értelmiségiek munkáját (mert ma már a parasztságnak, a munkásságnak is van értelmisége), gyarapítsa és tolja mennél inkább előtérbe a nép előtt a nagy szellemi közmunkákat. A cél az volna, hogy minden községbe, minden iskolába kerüljön, vagy támadjon egy-egy olyan ember, aki műveltséggel, öntudattal telíti környezetét. Ezeknek az embereknek persze segítőkész eszközök is kellene; ezek közt legfontosabbak a könyvtárak.”

Az 1943 júniusában Nagyváradon tartott beszédben (amely eredetileg *Kisebbségi sors* címmel a *Magyar Élet* című folyóirat 1943/6. számában jelent meg) Németh László fiatal hallgatóság előtt beszélt arról, hogy a kisebbségi sorsból szabaduló erdélyi magyarok előtt milyen tennivalók állnak. Németh annak a fontosságára figyelmeztetett, hogy a kisebbségi sorsban kialakított és tanúsított közösségi erkölcsöt: a felelősségvállalás, a józan számvetés és az egymás iránt tanúsított szolidaritást a „hazatérés” után, tehát a többségi helyzetben is mindenképpen fenn kell tartani. „A nagy ellenség ellen – jelentette ki – nagy lelket kell növeszteni. Engem a világháború rémségei közt ez tölt el csaknem optimizmussal: Európában sokkal több erkölcs lappang, mint hittem. A kis népek, csoportok, egyének hősiesebben védik jellegüket, mint a civilizáció langyos fürdője után várni lehetett. Még a magyarságban is javára csalódtam. Nos, a kisebbségi embernek, akár magyar, vagy holland, vagy hindu, ilyesformán kell hűségben, halálraszántságban, áldozatkészségben fokozottan fegyverkeznie. Az elnyomás

arszenáljai ellen a katakombák arzenáljait kell megépítenünk.”

A *Népi író* című, vitairatnak is tekinthető tanulmány valamivel korábbi keletű, viszont jóformán teljes gondolatkörben foglalja össze Németh László véleményét a népi irodalomról és ezzel összefüggésben a magyar kultúra akkori helyzetéről és időszerű tennivalóiról. Korábban Cs. Szabó Lászlónak *Mérleg* című, a *Nyugatban* közreadott tanulmánya vetett számot ezekkel a kérdésekkel, erre reflektált Németh László írása, és azután terjedelmes vitát váltott ki. Ebben nemcsak Veres Péter vagy a népi írómozgalommal kapcsolatokat ápoló, máskülönben kommunista erdélyi író: Nagy István szólalt meg, hanem olyan baloldali politikai figurák is, mint Marosán György, aki akkor még a szociáldemokrata pártban tevékenykedett. Németh és a szociáldemokrata, illetve kommunista baloldal között nem először és nem utoljára éleződtek ki a feszültségek, ennek hátterében nagyrészt az volt található, hogy mindkét baloldali csoportosulás, a demokrata és a diktatúrára hajló egyaránt bizonyos mértékig elhanyagolta azokat a nemzeti tapasztalatokat és tennivalókat, amelyeket az író megkezdhetetlennek tartott.

Ahogy Németh akkori írásai általában, a népi irodalom helyzetéről és protagonistáiról rajzolt összegző kép is azokat a súlyos aggodalmakat szóltatta meg, amelyeket a világháború második szakaszába fordult történelmi események hívtak elő. A tanulmány írója akkoriban nem egyszer küszködött azzal a felismeréssel, miszerint a magyarság – mindenekelőtt vezetőinek, a „politikai osztálynak” a tétovázá-

sa és késedelmessége miatt – képtelen lesz saját sorsának befolyásolására és (hasonlóan az első világháború végén tapasztaltakhoz) jóformán minden megfontoltság és cselekvő akarat nélkül engedi át magát a végzetzerűen bekövetkező eseményeknek, amelyek számára természetesen nem lesznek kedvezők. „A magyarság újabb kori balsorsának én (sokszor megírtam) azt tartom – olvasom a nagy ívű tanulmány befejezését –, hogy a világhistoria órája gyorsabb volt, mint a mienk. Mire mi kiérleltünk volna valamit, kinn kaszára érett a kor. Az utolsó százötven év katasztrófái: csupa májusi aratás. Ez ellen egy védelem van, ha belső nemzeti folyamatainkat, amennyire lehet, függetleníteni tudjuk – nem a kor eszméitől, hanem a kor beavatkozásaitól. A népi irodalomnak is erre van szüksége. Értékes hazai növény ez; a világszelekkel együtt hajlongó. Ha védeni s nevelni tudjuk: egy nemzet is elfér az árnyékában. Üldözés, erőszak, megszállás nem fog rajta. De jaj neki, ha mi magunk tesszük törzsére a fűrészt: a hűtlenséget.”

Több hasonló írást is felidézhetnék azok közül, amelyek mintegy előkészítették a *Második szárszói beszéd* gondolatmenetét. Németh nem minden belső vívódás nélkül vállalkozott arra, hogy engedve Püski Sándor hívásának, átránduljon a Szárszón tanácskozó írók közé, és felszólaljon a nevezetes tanácskozás harmadik napján (augusztus 25-én). Előadásának akkor jelentős sajtóviasszhangja volt, és azóta tekintélyes irodalma van, s ez a kezdetben (még a nyolcvanas években is) megmutatkozó elhatárolódás vagy értetlenkedés után mára egyértelműen igazolta Németh okfejtésének

indokoltságát, arra a mindenképpen helyeselhető megítélésre jutva, miszerint a szárszói találkozó máig sugárzó legfontosabb eseménye Németh László előadása volt. Vannak irodalmunk és művelődésünk sok száz éves múltjában olyan művek: főként költemények, de prózai írások és tanulmányok, illetve előadások is, amelyek minden másnál érvényesebben és határozottabban vettek számot a nemzet történelemformáló tapasztalataival. Néhány Ady-, Babits-, József Attila-, Illyés-versre, néhány Móricz Zsigmond-, Babits Mihály-, Kosztolányi Dezső-, Szabó Dezső-, Németh László-, Kodolányi János- és Déry Tibor-regényre, illetve elbeszélésekre, és ugyancsak néhány Széchenyi Istvántól, Kossuth Lajostól, Deák Ferentstől, Tisza Istvántól, Teleki Páltól és Nagy Imrétől származó politikai beszédre gondolok. Kétségtelen, hogy Németh László szárszói felszólalása is közéjük tartozik. (Érdemes lenne egyszer összeállítani ezekből egy történelmi szöveggyűjteményt.)

A nevezetes beszédnek most csak két fontos motívumát idézem az olvasó figyelmébe – hiszen magáról a beszéd-ről (háttéréről, fogadtatásáról, következményeiről) egy egész könyvet lehetne összeállítani. Nos, ez a két rendkívül fontosnak és találónak tartott eszmei motívum nézetem szerint a következő: először is a nemzet sorsának várható alakulása, másodsor pedig a kívánatos nemzeti stratégia felvázolása, a kettő természetesen szervesen összefügg. A hamarosan bekövetkező történelmi változások felől a szárszói szónoknak nem voltak kétségei – szemben az- zal, hogy az első napon fellépő Erdei Ferenc már előre helyeselte azokat a radikális átalakulásokat, amelyek azután

a szovjet megszállás és a kommunista hatalomátvétel következtében rövidesen bekövetkeztek. Erdei véleményével ellentétben Németh László pontosan tudta és ki is mondta, hogy a szovjet megszállásnak milyen súlyosak lesznek a következményei. „Én ezt a háborút – idézem a beszéd egyik lényeges megállapítását – az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításaitól: megszállásoktól, bombázásoktól, a legjobbak elhurcoltatásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezés«-től. Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakinn senki sem ismeri. Előrelátható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltók«-at, s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül: a dugaszban levők közül az lesz a »poglavnik«, akit a külföldön élő tanácsadók s hazai sugalmazóik a legalkalmasabbnak tartanak. Mondjuk-e, hogy ezek a tanácsadók – még a jóindulatúak is, – keveset tudnak a magyarság valódi állapotáról, a rosszindulatúak pedig első dühükkel épp az ellen fognak fordulni, ami itt a bennszülöttek védelmére fölépült, s az ő illetékességüket vitássá teheti.” Amitől itt Németh László féltette a magyarságot, az, jól tudjuk, hiszen bővebben vagyunk a tapasztalatoknak és az ismereteknek, néhány esztendő múlva valóra vált.

A *Szárszói beszéd* másik igen fontos megállapítása az volt, amit a szónok az értelmiség szerepéről, helyzetéről és küldetéséről mondott. Németh László számos írása tanúsítja, nemcsak tanulmányai, de regényei és drámai művei

is, hogy az „értelmiségi társadalom” utópiájában találta meg azt a szellemi és erkölcsi stratégiát, amely hite szerint képes lehet kivezetni az emberiséget és a magyarságot a modern kor folyamatos válságaiból. Ennek az „értelmiségi társadalomnak” az ideálját, de így is mondhatom, az utópiáját mutatta fel a nevezetes beszéd zárógondolataiban. „Én az osztálytalan társadalmat – jelentette ki –, ha az nemcsak névleg van meg, de az emberek műveltségében is, másnak, mint értelmiségi társadalomnak el sem tudom képzelni. Ez az osztály az, amely a többi lassan magába ölelheti. [...] Nincs tehát semmi oka annak az értelmiségnek, amely ezt a nevet megérdemli, csüggedten szállnia a jövő zűrzavarába. [...] Én pedig azt mondom: sosem volt ilyen szép értelmiségi embernek lenni, mint ma. Csak az értelmiség hivatását ne felejtsek el. Értelmiségi foglalkozásokat föladhathatják, válhatnak munkakönyvet, elmehetnek szőlőt kapálni, azt azonban ott is tudniuk kell, hogy értelmiségi emberek s ma az értelmiség a Noé bárkája. Benne ring mind az a hagyomány, küzdés, emlék, amit az izgalomba jött emberiség tán hajlandó volna föláldozni. S benne menti magát a Jövő nagy utópiája is: az osztályok valódi összeölelkezése – egy megtisztult értelmiségi kultúrában.”

Az imént jelzett két stratégiai mondanivaló természetesen szorosán összefüggött egymással: a magyarság sorsát és a magyar értelmiség sorsát nem is lehetett volna egymástól elválasztani. Ebben a tekintetben a szárszói szónok nemcsak „ideológusnak”, hanem „jövendőmondónak” is bizonyult – a magyar értelmiség szinte folyamatos közéleti szerepvégzésének

(amelyet, fájdalom, csak ritka történelmi pillanatokban, így 1956 őszén és 1989–1990-ben lehetett elkerülni vagy csökkenteni), tehát ennek a szerepvessztésnek a veszedelmét és következményeit Németh igen jól érzékelt. A *Szárszói beszéd* éppen azt szolgálta, hogy ezt a veszedelmet valamiképpen el lehessen háritani, legalább oly módon, hogy a magyar értelmiség legyen

tudatában annak, hogy mi történik hazájával és mi történik vele. Ebben a tekintetben Németh László gondolatai, jóllehet megfogalmazásuk óta éppen hét évtized telt el, ma sem veszítettek aktualitásukból: tanulni lehet és kell tőlük az előttünk álló évtizedekben is.

(Elhangzott 2013. július 6-án
Nagyváradon a X. Partiumi Írótaborban.)

POMOGÁTS BÉLA Széchenyi-díjas magyar kritikus, tanár, irodalomtörténész, az irodalomtudományok doktora 1934. október 22-én született Budapesten, szülővárosában hunyt el 2023. május 1-én, hamvasztás utáni búcsúztatását május 23-án tartották a főváros Farkasréti temetőjének Makovecz-ravatalozójában. Méltán tüntették ki még életében „a magyar irodalomtörténet lelkiismerete” tittulussal, hiszen literatúránk egyik legnagyobb értékörzője és értékfelmutatója volt, a határokon túli magyar irodalom utazó nagykövete, akinek gazdag életműve grandiózus kultúrmisszióként vonul be nemzeti örökségünkbe. Fenti esszéjének újraközlésével egyszerre emlékezünk és emlékeztetünk órá, a nyolcvan évvel ezelőtti történelmi szárszói konferenciára és a tíz évvel ezelőtti Partiumi Írótaborra, amelyet *Hagyomány, haladás, megmaradás* mottóval rendeztek meg, s amit összesen tizenkét alkalommal sikerült megtartani 2004–2015 között.

